

ЕВРООПТИМИЗЪМ И ЕВРОСКЕПТИЦИЗЪМ. БЪЛГАРСКИЯТ ВАРИАНТ. (ПРИЧИНИ ЗА ФОРМИРАНЕТО ИМ И ПРЕОДОЛЯВАНЕ НА НЕГАТИВНИТЕ ИМ СТРАНИ)

Олга Симова

Пловдивски университет "Паусий Хилендарски", 4000, Пловдив

РЕЗЮМЕ. Докладът разглежда еврооптимизма и евроскептицизма като културни и психологически нагласи, формиращи се върху основата на обективни проблеми както на Европейския съюз и взаимоотношенията в него, така и проблеми свързани с динамиката на ситуацията в България. Разгледани са различни типове еврооптимизъм и евроскептицизм. Очертават се нагласите, които биха могли да пречат на ефективното включване на България в ЕС: безпросветен еврооптимизъм, носталгичен, скрит, популистки и свръхлиберален евроскептицизм. Посочва се и нагласата, която според автора би дала възможност на България да се справи с предизвикателствата на членството - просветеният еврооптимизъм - както и някои основни проблеми, които възпрепятстват разпространението на тази нагласа.

EUROOPTIMISM AND EUROSCEPTICISM. BULGARIAN WAY. (REASONS FOR RISING AND OVERCOMING THEIR NEGATIVE ASPECTS)

Olga Simova

University of Plovdiv "P.Hilendarski", 4000 Plovdiv

ABSTRACT. The report treats eurooptimism and euroscepticism as cultural and psychological adjustments based on: 1) objective problems related with EU and the interactions there, and 2) problems caused by the dynamic situation in Bulgaria. There are described different kinds of eurooptimism and euroscepticism and outlined those adjustments that could prevent the effective inclusion of Bulgaria in EU: uneducated eurooptimism; nostalgic, hidden, populist and ultraliberal euroscepticism. The author points out the adjustment giving Bulgaria the opportunity to cope with the challenge of European membership – the educated eurooptimism; and outlines the basic problems stopping the diffusion of this adjustment.

Както оптимизмът, така и песимизмът са нагласи на индивидуалното и колективно съзнание. В този смисъл те могат да се свържат с някакви обективни фактори, но по-голям дял в тяхното формиране имат психологически и културни фактори. Това предполага един двоен подход – поглед към динамиката на ситуацията в Европейския съюз и у нас, и поглед към собствената ни политическа психология и култура.

Самият Европейски съюз представлява една доста сложна и многопластова конструкция, която има свои институции за защита на отделния гражданин, институции за представителство на страните членки и институции, отговарящи за политиката на съюза като цяло. Има и съответните практики във всяка една от тези области, както и политики в различни сфери – регионално развитие, селско стопанство, финанси, образование и т.н. България от своя страна също има свое особено институционално развитие, практики и политика, които постепенно трябва да се приспособяват така, че да станат съвместими с европейските. А по въпросите на политическата психология и култура интерпретациите могат да бъдат безкрайни. Затова анализът на причините за еврооптимизма и европесимизма е една изключително комплексна цел, която не би могла да се реализира напълно в един кратък доклад. Настоящата си задачата

виждам по-скоро като поставяне на някакви акценти, около които може да се разгърне дискусия.

Еврооптимизъм

За еврооптимизъм в България има достатъчно много обективни поводи. *Европейският съюз* е история на успеха. Обединяването на европейските страни, първоначално икономически, а след това и политически, както и обединяването около определени ценности, свобода на индивида, демокрация и солидарност е една от причините за *трайния мир* на континента, чиято история е белязана от множество кървави войни. Изграждането на един общ европейски пазар създава условия за *икономически растеж*, *висок жизнен стандарт* и *благоденствие*, с каквито малко региони на света могат да се похвалят. Принципът на *солидарността*, прилаган както по отношение на социални прослойки в съответните страни, така и по отношение на новоприсъединяващите се страни, дава възможност добрите икономически резултати да достигнат до всеки гражданин.

Ценности като *свобода*, *демокрация*, *равноправие* на гражданите не са само провъзгласени, но съществуват и механизми за тяхното реализиране. /Всички страни членки

са правови и демократични държави, но има и Европейски съд/ Основните права и свободи на гражданите са защитени, съществуват механизми, чрез които те могат да участват в политическото волеобразуване.

Постигането на мир, благоденствие, свобода и демокрация прави Европейският съюз привлекателен за хората от цял свят. Това важи не само за гражданите на страните, които се присъединяват или имат шанс да се присъединят, но и за бежанци от всички региони на света. От тази гледна точка еврооптимизмът – визията, че за *нашата страна* и нейните граждани присъединяването към европейския съюз е от полза – изглежда напълно оправдан. По отношение на мира, слава Богу, нямаме проблеми, за разлика от западните си съседи. Икономическия растеж, поне през последните 8 години е налице /средно около 4%/, за съжаление недостатъчен да гарантира благоденствие за голяма част от хората, дори ако се прибегва към механизмите на преразпределението. Наред с ниския стандарт на живот, голям проблем за България е, развитието /или ако трябва да бъдем по-точни, разлагането/ на нейните институции. В днешния им вид те не могат ефективно да гарантират нито правата на гражданите, нито една истинска демокрация. В тази посока са отправени и част от надеждите, свързани с присъединяването към ЕС. Доколко те са оправдани е въпрос, на който ще се спра по-късно?

Може да се каже, че има достатъчно обективни причини за еврооптимизъм, произтичащи както от опита на ЕС, така и от нашия собствен опит. Тук искам да обърна внимание на една нагласа, която бих нарекла *“беспросветен еврооптимизъм”*, чиито основания се крият в особеностите на **политическата ни култура**. Политическата култура /според пионерите в изследването на тази област Алмънд и Пауъл/ съдържа 3 компонента: когнитивни (познавателни нагласи); афектни (емоционални нагласи) и оценъчни нагласи (преценка на политическите явления по скали – добро/лошо; ефективно/неефективно и т.н.) Според много социологически изследвания българите имат трайно положително отношение към ЕС, но само една малка част от тях познават институциите и механизмите по-които действа съюза, макар и най-общо. Нещо повече не се познават достатъчно добре и българските политически институции и механизми. В този смисъл *когнитивните нагласи* се базират на повърхностни знания и впечатления. Въпроси от типа: какво трябва да направя аз лично, моето семейство, професионална общност, населено място, държава за да се впишем в тази история на успеха, отсъстват. Предполага се, че със самото влизане в съюза по някакъв автоматичен, едва ли не магически начин благоденствието ще се разпростре над нас, без ние да се променим или да направим нещо. Тук Европа се мисли само икономически, дори по-тясно потребителски, без да се държи сметка, че благоденствието е свързано с определени институционални и ценностни аспекти. Последните просто не присъстват в този тип недиференцирано мислене.

Емоционалните нагласи у много българи в голяма степен са оформени от продуктите /материални и културни/ на страни от ЕС, с които те се сблъскват, у нас или в чужбина /все по-често за щастие/ и в по-малка

степен от лични контакти с хора или личен сблъсък с европейски институции. Харесването, одобрението е харесване на нещо далечно, на което виждаме само положителните страни, което засяга живота ни само ако искаме и само когато ни носи радост. Тези повърхностни когнитивни и емоционални нагласи водят и до *повърхностни опростени оценки*, които се събират в безпросветния еврооптимизъм. Той е един вид илюзорно съзнание, което очаква чудеса, насърчава незаинтересоваността, блокира активността и възможността за действителни постижения на индивидите или групите, защото пренебрегва усилията да се информираш, да помислиш за възможностите и да действаш спрямо тях. Той най-често завършва като евроскептицизъм, когато прекомерните очаквания не се сбъдват.

Изразители на този чист тип “беспросветен оптимизъм” в българското публично пространство почти не се срещат. Разбира се отделните политици, политически сили, институции в различни ситуации са в различна степен далеч от този наивен възглед. Той обаче е широко споделян на всекидневно равнище.

Евроскептицизмът е едно доста по-интересно за анализ явление, защото изисква по-сложни механизми на обосноваване, т.к. успехите на ЕС са очевидни, особено за хората от нашето ъгълче на Европа.

Сред обективните фактори, които допринасят за формирането на евроскептични нагласи бих открило три групи проблеми.

1. Проблеми на съюза като цяло или мястото и ролята на ЕС в *глобализацията се свят*. Глобализацията е процес на разпространение на пазарите /на стоки, услуги, капитал и работна сила/, разпространение на комуникацията и социалните връзки в целия свят без оглед на държавните граници, а това значи и без оглед на границите на самия ЕС. Глобализацията изправя съюза като цяло и отделните страни членки пред предизвикателството, да съобразяват своята политика с фактори над които нямат влияние. Доколко икономиката на съюза ще може да издържи на конкуренцията на високо-технологичните икономики /САЩ, Япония/, дали ще може да се справи с конкуренцията от пазара на труда в нискоразвитите държави; как ще преодолее негативните демографски тенденции; какво да прави с някои агресивни малцинствата, които не зачитат принципите на правовата държава и либералната демокрация? Това са трудни въпроси, на които съюзът търси решение. Ставайки част от него, това ще бъдат и въпроси, в чието решаване ние също трябва да участваме.

2. *ЕС и страните членки*. Съществуват проблеми между отделните страни в съюза – между малки и големи; стари и нови; страни с развито селско стопанство и такива с развита промишленост и сектор на услугите; между страни, които са големи донори и такива, които са големи получатели на субсидии. Има страни със силно развити и много скъпи социални системи /Франция, Германия/ и такива, които вече са реформирали своите социални системи. Има страни, които са в еврозоната /използват еврото като парична единица/ и такива, които са извън нея

/Великобритания, Дания/. Напоследък се открито и различия във външната политика и отбраната, ярка демонстрация, на които беше войната в Ирак. За България всичко това означава, че тя ще разположи своята политика в една много сложна рамка, в която успехът зависи от реалистичните преценки на собствените интереси и визии и възможността за съгласуването им с интересите и възгледите на другите страни. Изисква се умение за партньорски отношения на много равнища и в много направления. Основателното съмнение, че това е задача, с която днешните българските институции и голяма част от политиките трудно ще се справят подхранва евроскептичните нагласи.

3. *ЕС и гражданите*. Тази група проблеми е най-силният източник на скептицизъм в старите страни членки, който напоследък започва да се засилва и в новоприетите, и в страните-кандидатки. Тук се включва недоволство от сложната и многостепенна бюрократична машина на съюза. Изтъква се отдалечеността на Брюкселските чиновници от проблемите на обикновените хора, недостатъчната прозрачност и недостатъчните възможности за контрол на техните действия и решения от страна на редовия гражданин. Трябва да кажа, че такива механизми все пак съществуват, но за да се възползват от тях гражданите трябва да вложат много усилия и време в придобиване на информация и самоорганизация, да проявят много търпение, умение и настойчивост, за да извървят "дългия път през институциите." С други думи възможности на гражданите да влияят съществуват, но те много трудно се превръщат в действителност.

Наред с тези обективни фактори, у нас съществува и една **скептическата културна нагласа**. В нейните най-крайни варианти тя се гради върху *отричане* на очевидните постижения на ЕС и *преувеличаване* на неговите проблеми. Много често евроскептицизмът, също както и еврооптимизмът е резултат от *непознаване* на съюза и още по-лошо, евроскептицизмът често се явява като оправдание за отказа от полагане на усилия в тази посока, като оправдание за духовната ленивост. В *емоционално отношение* в скептическата нагласа преобладават страх и неувереност пред непознатото, утаяват се разочарования от предишни светли надежди и техния крах. От тук и *оценъчните нагласи* също както и при еврооптимизмът са черно-бели, опростени, недиференцирани. Обикновено в евроскептицизма емоционалните нагласи вземат превес над когнитивните и оценъчните, защото евроскептиците нямат разумен отговор на въпроса: каква би била алтернативата на нашето членство в ЕС.

Типове евроскептицизъм

Носталгичен евроскептицизъм. Той е продиктуван от носталгия по сигурното, макар и небогато, и несвободно съществуване по време на комунистическия режим. В тази нагласа несигурността и бедността, която съпътства днешния ни живот се свързва с промяната. На първо място промяната се изразява в приемане на пазарната икономика и съпътстващите я частна собственост, конкуренция, безработица. На второ място тя се свързва с особеностите на либералната демокрация, в която заради

необходимостта от спазване на човешките права, редът се гарантира по-трудно. От тази гледна точка ЕС, в който именно пазарната икономика и либерално-демократичните принципи са основни ценности, изглежда като нежелана перспектива. Желаната перспектива би била едно завръщане в миналото. Този тип евроскептична нагласа се комбинира и с носталгия по миналите външно-политически обвързаности на България и сантиментално отношение към връзките и с днешна Русия.

В началото на прехода подобни нагласи в публичното пространство се поддържаха в по-голяма или по-малка степен от гравитиращи около лявото политическо пространство личности и партии. Днес те затихват и се превръщат повече в екзотика, отколкото в реална програма, което не означава, че са изчезнали на всекидневно равнище.

Към тази нагласа бих причислила и една по-малко наивна, по-изкусна и *рафинирана форма на евроскептицизма*, а именно заклеияването на избора ни за ЕС като *ценностен избор*. Идеята е, че ние, понеже в момента нямаме голям избор от алтернативи, трябва да се възползваме от икономическите облаги на ЕС, но няма нужда да си променяме ценностите и да приемаме европейските. "Да се наведем, да мине бурята!" – така най-кратко бих описала тази нагласа. Възникват обаче въпроси: Кои ценности да не променяме? Наследените от бившия режим?! И няма ли да изпаднем в социална шизофрения, ако презираме пазарната икономика, а трябва да действваме според нейните правила, ако мечтаем за "бащица", за "силна ръка", която с един удар ще реши всичките ни проблеми, а трябва да живеем в либерално-демократичен ред? Трябва да признаем, че колкото и да изглежда абсурден, този тип евроскептицизъм успя, за съжаление, да се настани трайно в нашия публичен и всекидневен живот, без дори да бъде разпознат като евроскептицизъм.

Народняшки евроскептицизъм. Той присъства под една или друга форма и в някои от старите страни-членки като популистки евроскептицизъм. Има културни и икономически измерения, които често се преплитат. Изразява се в опасения, че българската културна идентичност ще се размие и обезличи, че ще загубим нашите исконни традиции и ценности. Нещо повече, често препоръките отправяни към нас от различни европейски институции и политици се възприемат като посегателство срещу националното ни достойнство. Що се отнася до ценностите, културата и традицията, тяхното запазване зависи от доброволното желание на хората да живеят с тях. Липсата или наличието на такова желание не зависи от ЕС, нито от неговите граждани, а от нас самите.

Популисткият евроскептицизъм е съпроводен с убеждението, че няма начин ЕС, страните членки и европейския бизнес да са добронамерени към нас, защото преследват своите интереси. Интересите се разбират като взаимодействия в една "нулева игра", за да спечеля аз, ти непременно трябва да загубиш. Действително има и такъв тип отношения, но устойчивостта на ЕС до сега се дължи не на "нулеви игри", а на търсенето на "максимизиращи игри", такива взаимоотношения, при които интересите се

съвместяват, а не се унищожават. За да участваме в подобен тип "игри" обаче ние се нуждаем от дълбока промяна в моделите на взаимоотношения, както помежду си, така и с другите: от модела, който условно наричам "господар – роб", към модела "партньори". Той изключва както бабайското перчене, така и раболепното умиляване и включва разумно договаряне между субекти, чийто интереси донякъде съвпадат, но и се различават, за отстъпки в името на крайния резултат. Ако българите са знаели някога какво представляват партньорските отношения, те явно са забравили, защото днес се срещат рядко във всички сфери на обществено взаимодействие от най-високите, до най-ниските. Подобна липса народняшкия евроскептицизъм приписва и на всичко, което е извън България, една Бай Ганьовска мнителност, която пречи да се видят реалните възможности за взаимодействие и съвместяване на интереси. Ако безпросветният еврооптимизъм е израз на лекомислено отношение към въпроса за присъединяването ни към ЕС, то народняшкият евроскептицизъм често е израз на комплекси за малоценност, възприели позата на национална гордост.

В публичното пространство подобни нагласи се представят от националистически формации и политики. При определени ситуации и с подходящи медийни внушения те могат да взема масови мащаби.

Свърхлиберален евроскептицизъм. В своето ядро той е противоположен на носталгичния евроскептицизъм. Ако носталгично настроените се притесняват от това, че Европа е прекалено пазарна, то неолибералите я смятат за прекалено социална /в сравнение със САЩ например/. Като негативни черти на ЕС те виждат планирането и множеството регулации, които унифицират икономическото пространство и пречат на свободната конкуренция. Това според тях в крайна сметка води до ниска ефективност на стопанството и като тенденция до затвореност. В същата посока действат и механизмите на преразпределение, било вътре в отделните държави, било между държавите и регионите от съюза. Предприсъединителните фондове според тях са по-скоро вредни, т.к. не насърчават иновацията, а преразпределението. Те се обявяват за насърчаване на предприемчивостта и разнообразието, за институционална конкуренция в правото, данъците, финансите.

От гледна точка на позицията на България резон в подобни размишления може да се търси само доколкото условията у нас /икономическо развитие, демографска структура/ не позволяват толкова щедри преразпределителни системи, колкото във високоразвитите западни страни. От друга страна обаче ние не можем да разчитаме на конкурентни предимства като стабилна институционална и правна система, на стабилен обществен ред, висока мотивация и квалификация на работната сила за да си позволим да бъдем "Швейцария на Балканите". Всъщност застъпниците на тази идея не разчитат на това. Те разчитат, че ще могат по-дълго да експлоатират единственото засега конкурентно предимство на България – изключително евтината работна сила. Някои от тях разчитат да извличат необезпокоявани икономически облаги от близостта си с

определени политически среди и престъпния свят при липсата на работещи институции.

Привърженици на подобен тип евроскептицизъм са представители на бизнеса и техните политически и медийни говорители. Тук се включват и опасенията на почтения бизнес, че няма да може своевременно да покрие високите европейски стандарти.

Просветен еврооптимизъм

Разсъждавайки за развитието на България ние трябва внимателно да анализираме процесите в съвременния свят и да се съобразим с тях, ако не искаме да търпим непрекъснати разочарования. Основният процес определящ динамиката на света днес е глобализацията. В глобалния свят най-страшната участ за индивиди, групи и държави не е да бъдат експлоатирани /както смятат марксистите/, а да бъдат изключени. Вероятно много хора в Централна Африка, в гетата на световните метрополиси или на много места в България мечтаят за това, някой да ги наеме на работа /в марксистките термини да ги експлоатира/. Механизмът на изключването е много жесток и предопределя животът на хората с почти съдбовна сила, защото, погледнато в индивидуален план едно изключване /например липса на образование/ води до друго /липса на работа/, а то води до трето /липса на здравно и социално осигуряване, липса на възможност да се ползват правни услуги и т.н./. От гледна точка на България алтернативата вън от ЕС би била равностойна на изключване, изключване от един платежоспособен пазар с над 400 млн. потребители, изключване от ценности и практики, които са доказали своята годност, да създават мир, благоденствие, свобода и демокрация. В този смисъл въпросът не е еврооптимизъм или евроскептицизъм, а какъв еврооптимизъм ни е нужен? Моят отговор е: "просветен еврооптимизъм".

Това означава да си даваме сметка за преимуществата, но и за недостатъците, с които ще се сблъскаме в ЕС; да знаем точно какво искаме и как да го постигнем в партньорски отношения; да се ориентираме в една изключително комплексна мрежа от нива на действие и да можем ефективно да действваме в нея на индивидуално, групово и национално равнище; да следваме динамиката на променящия се съюз, но и да сме в състояние да влияем върху нея.

Просветеният еврооптимизъм се опитва да гледа предизвикателствата в очите и да не ги възприема само като рискове или опасности, но и като шансове. Той се старее да формулира онези фактори, които ни пречат или затрудняват изпълнението на гореизброените цели и да ги неутрализира, доколкото е възможно.

Първата група фактори е свързана с *познаването* както на ЕС, неговата логика, институции и практики, така и с осъзнаването на нашите собствени интереси и позиции като отделни граждани, групи, региони и държава. И в двата случая става въпрос за информация, за търсене и набавяне на информация, за обработване на информация индивидуално и в комуникация с други хора. Достъпът до всички съвременни средства за информация и

комуникация /печатни издания, електронни медии и интернет/ е различен за различните социални групи и райони в страната. Някои групи и райони са почти изключени от тези възможности. Но по-големият проблем според мен е липсата на *мотивация* да се търси информация, а в много случаи и неумение тя да се обработва и с нея да се прави нещо.

Това е проблем, породен от развитията в две важни сфери на обществения живот. От една страна *образованието*, което все още е насочено към запаметяване и възпроизвеждане на огромни обеми знание, но не създава умения за неговото реално използване. То не допринася за формиране на човешката личност, нито създава базови нагласи за отношения на партньорство и сътрудничество. Това не става в достатъчна степен и в семейството. Така ние се изправяме неподготвени /като аутисти/ пред необходимостта да комуникираме помежду си, за да очертаем някакви споделени ценности, интереси или визии. Едно рационално волеобразуване при тази ситуация е изключително трудно. Задачата става още по-сложна, защото *медиите* са загубили функцията си на посредници в този процес. Днес по-голямата част от тях или обслужват директно олигархични интереси, или от комерсиални съображения налагат и експлоатират наивно плоски, дори пошли визии и модели. Без истински посредници не може да се формира истинско обществено мнение, виждане за интереси и начините на тяхното отстояване. Изправени сме пред опасността влизайки в Европа да не можем да кажем какво искаме, още по-страшно, дори да не знаем какво искаме.

Публичната сфера у нас никога не е била стриктно разделена от частната, /което от Просвещението насам е факт за обществата, към които искаме да се присъединим/, но днес тя почти е изчезнала, смила се е, а много хора, дори не знаят, че има различна логика и

механизми на функциониране на публичното и частното. Без да възстановим /или създадем/ публичната сфера ние ще влезем в Европа като атомизирани индивиди, без обща воля и представа, които се реят хаотично в различни посоки.

Най-големият проблем обаче остава днешното незавидно състояние на *българските институции* - държавни и местни в много райони на страната. Те са се превърнали в институции черупки, изпразнени до голяма степен от смисъла, заради който са създадени, обслужващи не публични, а незнайно какви интереси. В това отношение могат да се приведат безкрайно много гротескови примери. С такива слаби институции ние може и да се доберем до заветното членство в ЕС, но ще търпим в по-голяма степен негодите, произтичащи от него, отколкото ще можем да се възползваме от преимуществата. ЕС може да ни помогне, само ако имаме силни институции, а това е наша задача. ЕС не може да ни изгради правова държава, а нейната липса няма да позволи развитието на честна конкуренция. Това означава неефективна икономика и отдалечаване на надеждата за благоденствие. Липсата на правова държава означава, че не могат ефективно да се гарантират правата на личността, нито демократичните механизми на управление. Липсата на подготвена и мотивирана администрация няма да позволи ефективното използване на предприемаческите и структурни фондове. Всичко това би циментирало сегашното статукво, от което мнозинството граждани са недоволни, въпреки усилията на социолозите.

Нарастването на просветения еврооптимизъм може да повлияе положително за ограничаване действието на посочените неблагоприятни фактори и да ни позволи реално да се възползваме от възможностите, които предлага членството в ЕС.

Препоръчана за публикуване от
доц. д-р Д. Тодоров, рецензент